

HAMVASSY ANNA ÉS A BALÁZS BÉLA-HAGYATÉKOK

Társ és koronatanú

SZEKFÜ ANDRÁS

HETVEN ÉVE HALT MEG BALÁZS BÉLA. AZ ÍRÓ-FILMESZTÉTA SZELLEMI TÁRSA, MÁSODIK FELESÉGE, HAMVASSY ANNA ÉLETÉRŐL MÉLTATLANUL KEVESET TUDUNK.

Először 1970 tavaszán találkoztam a Balázs Béla hagyatékkal az Akadémiai Könyvtár (a továbbiakban MTA) Kézirattárában. A Filmkultúra folyóirat „a felszabadulás 25. évfordulója alkalmából” kétrészes összeállításal emlékezett meg a magyar film 1945 és 1970 közötti történetéről. Az anyag összegyűjtését Bíró Yvette főszerkesztő négy fiatal emberre bízta, köztük e sorok írójára. Tudtam arról, hogy a valóban világhírű filmesztéta, aki – kommunista lévén – moszkvai emigrációból tért haza 1945-ben, sokféle ellenállásba ütközött itthon a kommunista párton belül és kívül. Az MTA Kézirattárban egy akkor még kiadatlan Balázs Béla levélre bukkantam, melyet Rákosi Mátyásnak írt. „...mert én úgy vagyok pártommal, mint Spinoza az Istennel. Azt mondván: 'Aki Istent igazán szereti, nem kívánja, hogy az őt vizsontszeresse'.” – írta többek között Balázs a pártvezérnek 1948 áprilisában. A részlet megjelent a Filmkultúra 1970/2. számában. Ma már nem emlékszem, miért, talán politikai óvatosságból, nem írtuk fölője, hogy ki a címzett.

Balázs Béla hagyatéka (amit akkor a teljes fönmaradt anyagnak gondoltak) már 1966 eleje óta kutatható volt az MTA Kézirattárában, sőt, úttörő módon, F. Csanak Dóra 1967-ben publikált is egy katalógust erről a hagyatékról.

Zsuffa József az 1980-as évek közepén már két közgyűjteményben, az MTA-n kívül az Országos Széchényi Könyvtárban (OSzK) is tud Balázs hagyatékról, sőt (kicsit homályosan) megemlíti, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeumba (PIM) is „megtalálta az útját”

az anyag egy része. Valószínűleg azért ez a homály, mert a PIM-ben már nem tudott kutatni az ottani Balázs Béla anyagban, mely szintén a hagyatékhoz tartozik. Az Amerikában élő kutató, író és rendező tíz éven át írta 1987-ben (angolul) megjelent *Balázs Béla, az ember és a művész* című hatalmas (550 oldalas) monográfiáját.

A teljes hazai Balázs Béla szakirodalmat jellemzi ez az egyensúlytalanság: az MTA Kézirattárában őrzött anyagból mindenki tud, az OSzK-beliről már kevesebben, de a PIM-belire eddig egyetlen hivatkozást sem találtam.

Tavaly, 2018 nyarán a Filmarchívum Könyvtárában Balázs Béláról beszélgettünk, amikor a könyvtáros hölgy megemlítette, hogy az egyik ott őrzött hagyatékban is van néhány Balázs Béla levél. Előbb magánszorgalomból, majd munkaszerződéssel végignéztem azt a hagyatékot, és nem kevesebb, mint 10 autográf (azaz Balázs Béla kézírását őrző) tételt találtunk: leveleket, hivatalos előterjesztést Balázs Béla javításaival. Az eredet megfejtése egyszerű volt: a hagyaték a Filmfőigazgatóság elődeitől került az Archívumba, Balázs az akkori vezetőknek írta a leveleket. Ahogy elkezdtem kutatni a lelet összefüggéseit, érdekelni kezdett: vajon hogyan került „a” Balázs Béla hagyaték három különböző közgyűjteménybe? Egy hagyaték volt vagy három? Pusztán véletlenből alakult-e így, vagy van egy történet a mai helyzet hátterében? A válasz: nem véletlen, és van történet.

A történet főszereplője özv. Balázs Béláné Hamvassy Anna, a költő-író-filmesztéta második felesége. Ő ismeretlenül is odatartozik az előző

századforduló nagy asszony-egyéniségei közé, nevét Lesznai Annával, Kaffka Margittal, Bortstieber Gertruddal, Gyömrői Edittel, Hajós Edittel, Ritoók Emmával együtt kellene emlegetnünk – mindegyiküket ismerte is. De nem emlegetjük. Hamvassy Anna nevét hiába keressük az életrajzi lexikonokban, és e sorok írása idején az interneten sem található róla érdemi életrajz. Azt még lehetett tudni, hogy 1876. január 5-én született, tehát nyolc évvel idősebb volt Balázs Bélánál. A halála idejéről viszont csak egy évszám van feltüntetve szakkönyvek jegyzeteiben: 1954. Az is tévesen, mert Hamvassy Anna akkor még élt. Viszonylagos ismeretlenségének oka lehet, hogy ő maga nem hozott létre tudományos vagy művészi életművet. Bár nem húzódott be férje mögé, modern asszony volt, mégis bekerült férje árnyékába.

Hamvassy Anna jó módú székesfehérvári polgári családba született, 1889-ben végzett a helyi polgári leányiskolában. Egy, a szomszédjukban lakó leány emlékiratában olvassuk: „A mellettünk való házban lakott egy nagyon gazdag özvegyasszony. Özvegy Hamvassy Annának hívták, és volt két lánya: Erzsike és Anna. Annát elvette egy igen jó nevű ügyvéd, dr. Schlamadinger Jenő, és ők nagyon nagy társas életet éltek. (...) Hamvassy Annát akkor különösképp tartották, mert állandóan a férjével és annak férfi barátaival ült a kávéházban esténként, nyáron ugye fagyaltozni, és mindig nagy vitában voltak, és cigarettázott, ami akkor még nagyon nagy ritkaság volt. Schlamadingeréknek két gyerekeik volt, egy fiuk, Ervin, és egy lányuk, Erna, akiből később neves zongoraművész lett.” Az iskoláról ugyanez az emlékirat így ír: „... az igazgatónő szavai szerint úrinőket képezett ki, akik műveltek, de amellet jó gazdasszonyok is, jártasak azokban a dolgokban, amit egy magyar művelt úrinőnek tudnia kell. Ez hatosztályos volt. Tanítottak irodalmat, történelmet, kötelező volt elsőtől német és francia.”

Dr. Schlamadinger Jenőné Hamvassy Anna 1914-ben Budapesten lakott, ahol Erna lányát zongorázni taníttatta. Itt is „nagy társas életet élt”, mint otthon, Székesfehérvárott. A Teozófiai Társaság egyik előadásán találkozott Balázs Bélával, akivel szinte első látásra egymásba szerettek. Mindket-

ten házások voltak, azonban ez nem ugyanazt jelentette esetükben. Anna szerelem nélkül ment férjhez az „igen jó nevű ügyvédhez” és – ahogy akkoriban mondták – szült „neki” két gyereket. 38 éves volt 1914-ben, férje 42. Balázs Béla (aki 30 éves volt) egy évvel azelőtt vette feleségül barátnőjét, Hajós Editet (sz. 1889). Amint naplójában is olvashatjuk, Balázs viharos szerelmi életet élt, és bár szerette Editet, ebben a házasság sem hozott változást, kaland kalandot követett. Míg a félrelépések nem jelentettek Balázsnak lelki problémát, az Anna szerelem hosszú oldalakat kap a naplóban az első naptól fogva. A megoldás nem szokványos: Anna és Edit között életre szóló barátság kezdődik, és Edit, aki magát „nem szexuális”-ként jellemezte (bármit is jelentsen ez), mintegy átadta férjét Annának. Rövidre zárva a történetet, Balázs Béla és Hajós Edit 1918-ban elválnak, és 1919-ben Balázs feleségül veszi az időközben szintén elvált Hamvassy Annát, akinek gyermekei ekkor már húsz év körüliek.

„Anna.” „Szerelem. Nem játékos: komoly szerelem.” Amikor Balázs Béla 1914. április 13-án beírja ezeket naplójába, krónikásául (is) szegődik Hamvassy Annának a hálás utókor számára. Azért írok „hálás”-at, mert Balázs Béla naplója, iratai, levelei és benne kettejük levelezése, valamint a róla szóló írások és a barátok feljegyzései nélkül szinte semmit nem tudnánk

Hamvassy Annáról. Viszont ezzel egy a korban jól képzett, nagyon művelt, szép és okos nő, aki első házasságában konzervatív férje mellett is öntörvényű személyiség maradt, mintegy a költő-író-filmesztéta árnyékába került. Anna ezt készségesen, sőt büszkén elfogadta, azonban ma már talán eljött az ideje, hogy kilépjen ebből az árnyékból és saját jogán is megismerjük.

A tízes évek második felében Anna még nem vált el, de egyre inkább önállósult. Titkárnőként dolgozik Az Est újságnál Fényes László mellett. Megismerkedik Lukács Györggyel és Balázs Béla más barátaival, és 1915 őszén alapítóként van jelen a Vasárnapi Körben, ebben a magas szintű művészeti és filozófiai magán társaságban. Nők csak néhányan voltak a Körben: Lesznai Anna, Rényi (Gyömrői) Edit, Ritoók Emma valamint Hajós Edit és Hamvassy Anna. Habár Hamvassy Anna nem vált képzőművésszé vagy íróvá, mint Lesznai vagy Ritoók, és tudós pszichiáter sem lett belőle, mint Rényiből, a naplókban és visszaemlékezésekben megőrzött gondolatai, hozzászólás foszlányai alapján elmondható, hogy egyenrangú, megbecsült tagja volt a társaságnak, akire mindenki odafigyelt.

A kommün idején a kulturális ügyek a Közoktatásügyi Népbiztossághoz tartoztak, melyet Lukács György vezetett. Balázs Béla az Írói Direktórium tagja lett, helyettes népbiztos, a színházi ügyek felelőse. Hamvassy Anna Lukács titkárságán dol-

gozott. Amikor a kommün elbukik, a házaspár együtt menekül Bécsbe.

Bécsben az emigráns élet nélkülözései fogadják őket. Mindketten jól (Balázs anyanyelvi szinten) beszélnek németül. Balázs írásai hamarosan osztrák és német lapokban is megjelennek, Anna mai szóval személyi asszisztensként segíti érvényesülését. Balázs, aki korábban filmmel nem foglalkozott, rendszeres filmkritikákat ír egy napilapba, ezekből születik meg 1924-ben az a könyve (*A látható ember*), amely megszerzi neki az európai, majd világhírt. A házaspár 1926-ban Berlinbe költözik, Balázs forgatókönyveket ír, filmek társrendezője is lesz, és megírja második filmesztétikai könyvét (*A film szelleme*). Anna mindenben segíti, egy afrikai filmforgatásra is elkíséri. Balázs Béla a német antifasiszta szellemi élet elismert résztvevőjévé válik.

1931-ben Balázs Béla meghívást kap a Szovjetunióba, ahol írásait lefordították, kiadták, ismert személyiség, akivel Eisenstein vitázott. A házaspár ismét költözik. Hitler németországi hatalomátvétele (1933) után azonban nincs visszaút, az idealizált új világ, melyben mindketten hittek, egyre inkább bezárult körülöttük. Balázs, aki negyedszázadon át szabadon utazgató Európában, és – mint említettük – még Észak-Afrikába is eljutott, 1931 és 1945 között nem teszi (nem teheti) ki a lábát a sztalin Szovjetunióból. Ami pedig a filmesztéta számára talán még súlyosabb csapás lehetett: a diktatúra országába egyre kevésbé jutottak el a világ („polgári” – ez szitokszó volt) filmművészetének friss alkotásai.

A moszkvai magyar emigráció közösség helyet viperafészekké vált, ahol frakciók képződtek és jelentették fel egymást, pártellenességgel vádolva a másikat. Még a két ifjúkori jóbarát és fegyvertárs, Lukács György és Balázs Béla is egymás ellen fordulnak, cikkekben és hosszú levelekben.

Balázs Béla kézzel írta levélfogalmazványait, majd ezeket Anna tette át gépirásba, magyarul, németül vagy franciául, és talán oroszul is. A szakításig fajuló Lukács-Balázs levélvita 1940 elején németül folyt. És Anna, miután letisztázta férje levelét („tíznapos betegség miatt csak most tudtam ... leírni”), külön, saját levelet is ír „Lukács György elvtársnak” címezve, de „Kedves Gyurri” megszólítással, hiszen 1914 óta ő

„Mi az az Anpassung?”

(Balázs Béla és Hamvassy Anna Berlinben, az 1920-as évek végén)

A PETŐFI IRODALMI MÚZEUM TULAJDONA

is a baráti társaság tagja volt, és 1919-ben Lukács munkatársaként is dolgozott. Egy anyatigris elszántságával kel férje védelmére, és keményen érvelve leteremti az akkor már nagytekintélyű filozófust. Ritka pillanat: Hamvassy Anna kilép férje árnyékából – férje védelmében.

Így ír: „... nekem is volna pár szavam. Mint életének részese és koronatanuja, néhány biográfiai tényre vagyok kénytelen hivatkozni, melyekről van ugyan tudomásod, de melyeket szívesen elfelejtessz. Arról a bizonyos alkalmazkodásról van szó, mely szerinted Herbert [Balázs Béla] művészi tehetségét mindig jobban és jobban lezüllesztette.” Anna részletesen áttekinti Balázs írói és filmes működését az emigrációban, kezdve ausztriai küzdelmein és németországi sikerein egészen a szovjetunióbeli fejleményekig. „Mi az Anpassung? Tudatos vagy öntudatlan alkalmazkodás ahhoz, ami az érdekünk. Herbert egész élete a polgári világban éppen ennek ellenkezőjét bizonyítja.” Annának ez az (itt most nem idézett) áttekintése mára értékes filmtörténeti forrás lett, a régi vitától függetlenül.

Nehezebb Annának megvédenie Lukácssal szemben Balázs szovjetunióbeli írásait, de megkísérlti. „Most aztán – véleményed szerint – Herbert [Balázs Béla] itt Oroszországban elérkezett... a vörös kiccshez, gyerekkönyveiben. (...) Úgy morális, mint esztétikai véleményeidbe vetett hitem már régen megrendült ... gyakran olvastam felszisszenve holmi 'Parteischund'-ról [kb. párt-bóvli] írt elismerő kritikákat ... viszont jó írók (Dostojewsky, Rilke stb.) lebecsmérlését, miket talán a mindenkori magyar és német forradalompolitikához [értsd: kommunista elvárásokhoz] alkalmazkodva írtál – én itt nem számítok. Itt most csak tényeket akartam felsorolni.” Balázs Bélának ezek a „vörös kiccs” gyerekkönyvei és hasonló partizántörténetei éppen azért védhettek, mert a sztaliní diktatúra csak ezt fogadta el kiadásra. Ezt azonban 1940-ben nem lehetett leírni.

Lukács levelében kitért Balázs Béla „szerelmi kalandjaira” is, melyeket „burzsoá

szexuálmacchiavellizmusnak” nevezett. Balásznak gyakorlatilag haláláig folyamatosan voltak „kalandjai”. Anna tudott a kalandokról – ezek nem-hagyományos kapcsolatok részét képezték. Így ír Lukácsnak: „... ki akarok még térti a szexuális morál kérdésére, habár csak pár szóval. Volna sok mondanivalóm, de mivel a jövődö kommunista társadalom morálja még nem született meg, nincs mihez mérnem, amit gondolok. Az egyszeri egyfalubeli katolikus és református pap sokszor vitatkozott a másvilágról. Egyszer aztán a református pap meghalt és pár nap múlva éjjel bekopogott a plébánia ablakán: 'Csak azért jöttem, hogy megmondjam, hogy a másvilágon se úgy nincs, ahogy te mondtad, se úgy ahogy én mondtam.' – Azt hiszem, hogy az új világ szexuális morálja sem bohém, sem dogmatikus kispolgári nem lesz, de semmi esetre se merev és természetellen.”

Egyébként Lukács Györgyöt 1941. június 29-én az NKVD [a szovjet titkosrendőrség] letartóztatta, és néhány napig fogvatartották. Feltehetőleg ekkor tűntek el – semmisültek meg Lukács emigrációs iratai, köztük például Anna levelének eredeti példánya.

Anna 65 éves, amikor 1941-ben a behatoló német csapatok elől részben kiürítik Moszkvát, és a Ba-

lázs házaspárt Alma Atába evakuálták. (Lukács Taskentbe került.) 1944-ben kerülnek vissza Moszkvába, majd 1945 nyarán hazatérnek Magyarországra.

Itthon Balázs Béla verseit kiadják, színdarabjait bemutatják, a filmgyártásban is foglalkoztatják, számtalan belföldi és külföldi előadást tart, mégis boldogtalan. Két nagy ambíciója közül egyik sem teljesül: nem lesz a teljes magyar filmgyártás művészeti vezetője és nem lesz a Színház- és Filmművészeti Főiskola főigazgatója. (Hont Ferencsel való áldatlan viszonyokról talán majd máskor.) Megkapja viszont 1947-ben a külföldre menekült Páger Antal Tamás-utcai (ma Tamási Áron utca) úszómedencés luxusvilláját. Anna egészségi állapota hullámzó, többször kerül kórházba is. Ennek ellenére továbbra is asszisztense férjének. Balázs Bélával kapcsolatban a négy év alatt (hazatérésétől haláláig) több mint 600 újság- és rádióközlemény jelenik meg, azaz átlagosan minden második hétköznapon egy, tudjuk meg az Arcanum Digitális Tudománytárból. És nem volt sem munkahelyi beosztottja, aki mind-

ezt intézi, sem – mai szóval – piár-ügynöksége. Valakinek értesítenie kellett az MTI-t, az újságírókat Balázs Béla programjairól, eseményeiről, és ez a valaki csak Anna lehetett.

„Alapító a Vasárnapi Körben”

(Lukács György, Balázs Béla, Hamvassy Anna – 1915-16 körül)

A PETŐFI IRODALMI MÚZEUM TULAJDONA

1949 március 15-én Balázs Béla Kossuth-díjat kapott. Tele volt tervekkel. Május 9-én azonban szélütés érte, kórházba kellett szállítani, ahol május 17-én meghalt. Május 20-án temették, a temetésen az özvegy mellett Bauer Hilda, Balázs húga, és Kodály Zoltán, a régi barát álltak.

Az MTA Kézirattárba került hagyaték eredetéről F. Csanak Dóra ezt írja a katalógus bevezetőjében: „Amikor [Hamvassy Anna] 1949-ben özvegyen maradt, már 73 éves volt, s az előző tíz évben több súlyos betegségen esett át. Feladatának érezte azonban, hogy férje hagyatékát rendezve adja át az utókornak. (...) Több példányban legépelte a Balázs életére és munkásságára vonatkozó dokumentumok nagy részét (...) s a másolatok egy példányát Kodály Zoltán közvetítésével felajánlotta az Akadémiai Könyvtárnak. A könyvtár megbízottja 1951. jun. 23-án átvette az özvegy által sajátkezűleg piros „BB” feliratú viaszpecséttel lezárt bőröndöt, melyre Balázs Béláné ráírta az átadás napját és a felbontás megengedett időpontját [15 év múlva]. Néhány évvel később meghalt Balázs Béláné is. A még birtokában lévő kéziratok ekkor végrendelete végrehajtójához, Haász Árpád egyetemi tanárhoz, a Balázs házaspár régi barátjához kerültek. ... [A Balázs Béla Bizottság] úgy határozott, hogy a Haász Árpádnál őrzött hagyatékot [is] felajánlja az Akadémiai Könyvtárnak. A könyvtár megbízottja 1960 június 15-én átvette és elszállította a kéziratokat Haász Árpád lakásáról.”

Kérdés marad azonban, hogy a fentiek túl hogyan kerültek jelentős (az MTA-ban őrzöthöz közelítő terjedelmű) Balázs Béla hagyatékok az OSzK-ba és a PIM-be? F. Csanak Dóra hosszú és tanulmány értékű bevezetésében nem említi egyik további hagyaték létezését sem. A választ keresve, felvilágosítást kértem az OSzK-tól és a PIM-től a náluk őrzött Balázs Béla hagyatékok provenienciájáról, azaz eredetéről.

Az OSzK válasza szerint a hozzájuk került anyag 1951. június 29-én érkezett Balázs Béláné Hamvassy Annától. A hagyaték 15 évre zárt letétként érkezett a Kézirattárba. Felbontották 1971. június 26-án. [Tehát öt évvel később, mint már lehetett volna – Sz.A.]

A Petőfi Irodalmi Múzeum válasza szerint a náluk őrzött Balázs Béla-hagyatékra az Állami Könyvterjesz-

tő Vállalat Antikváriumi Osztályától „gyűjteményezték” 1972-ben. (Kutatási megkövetés nélkül.)

Azt tudjuk tehát, hogy özvegy Balázs Béláné Hamvassy Anna 1951. június 23-án átad egy bőröndnyi iratot az MTA-nak, majd hat nappal később 1951. június 29-én átad egy hasonló csomagot az OSzK-nak, mindkettőt azzal a megkötéssel, hogy csak 15 év után szabad felbontani. Egy jelentős mennyiségű iratot azonban megtart magánál, ezek halála után a családi baráthoz, örököshöz Haász Árpád (1896-1967) professzorhoz kerülnek. Onnan 1960-ban további kéziratok kerülnek az MTA-hoz. De akkor honnan kerül 1972-ben egy jelentős hagyaték azzal az antikváriumba, és onnan a PIM-be? És egyáltalán, miért osztotta meg Hamvassy Anna férje hagyatékát?

Ezekre a kérdésekre a három hagyatéki állomány átnézésével és összehasonlításával kerestem a választ. Tény az, hogy mindhárom állományban nagy számban vannak autográfok, azaz Balázs Béla kézzel írt, vagy kézzel javított irományai. De mindhárom anyagban ugyancsak nagy számban vannak írógéppel készült másolatok ugyanezekről az irományokról. 1951 a Rákosi-diktatúra egyik legsötétebb éve. Egy diktatúra nem kíméli az ország legtekintélyesebb kulturális intézményeit sem. Feltételezem, hogy Balázs Béláné úgy gondolta: férje hagyatéka akkor van a legnagyobb biztonságban, ha két (közelítőleg) teljes példányban helyezi el közgyűjteményben, és ehhez a két legnagyobb tekintélyű intézményt választotta, Kodály Zoltán és talán még mások, például Haász Árpád tanácsa szerint. A két csomagot pedig úgy állította össze, hogy mindkettőben legyenek autográfok, illetve a nem oda kerülő autográfokról pedig gépelt másolatok. (Ez a logika az állományokból világosan kirajzolódik, bár nem teljesen következetesen. Ennek azonban lehet oka az 1960-as Haász-adomány is.)

Azt tudjuk, hogy az özvegy nem a teljes anyagot adta be 1951-ben, hanem jelentős rész maradt nála. Ez került halála után Haász Árpádhoz. Fel kell azonban tételnie, hogy a Haász Árpádhoz került anyag is (valamilyen okból) megoszlott: egy részét Haász beadta az MTA-ba 1960-ban. De valószínűsíthető, hogy egy másik rész

továbbra is nála maradt, és ezt Haász 1967-es halála után valakik (például Haász örökösei) az antikváriumba értékesítették, ahonnan bekerült a PIM-be. Ezek feltevések, melyeket további kutatás erősíthet meg vagy cáfolhat. Van azonban egy megfigyelés, mely ebbe az irányba mutat. A PIM-be került anyag a többi állománynál nagyobb arányban tartalmaz személyes, érzelmi értékű iratokat, például itt vannak Balázs Béla levelei, melyeket 1945 után számos külföldi úttjáról Tesvi-nek írt. (Így szólították egymást évtizedeken át Annával.) Ugyanitt vannak Anna, és leánya, Erny Lamadin külföldön élő zongoraművész nő levelei is. (Fia fiatalon meghalt.) Talán ezeket a szívmengető leveleket az idős és beteg Anna haláláig magánál akarta tartani.

Mit tudunk Hamvassy Anna utolsó éveiről, özvegyeségéről? Magányos volt, beteg és anyagi gondjai voltak. Kevés és szomorú információk van. Történetesek feltárták, hogy amikor Páger Antal 1957-ben hazatért emigrációjából, visszakérte villáját. A kórházban lévő özvegyet tehát már egy neki kiutalt kis lakásba költöztették, ahol hamarosan meghalt. De vajon mikor halt meg? Ezek szerint biztosan nem 1954-ben, ahogy számos helyen olvasható.

Ugyancsak a Tudománytár segítségével megtaláltam a Népszabadság 1958. január 12-i számát, amelyben kis hír számol be Balázs Béláné Hamvassy (sic) Anna temetéséről. A Farkasréti temetőben temették el, tehát nem férje mellé, aki a munkásmozgalmal halottjaként a Fiumei úton kapott sírhelyet és akinek hamvai később a Munkásmozgalmi Panteon alsó szintjére kerültek. A Farkasréti temető irodájában tudakozódva, kiderült, hogy Anna 1958. január 8-án halt meg, és január 11-én a 6/a-2-44 parcellába temették. Azonban a sírt senki nem kereste, és a nyolcvanas évek közepén „megszűnt”.

Köszönöm a kutatáshoz kapott segítséget Babus Antalnak (MTA), Zichy Mihálynak (OSzK) és Komáromi Csabának (PIM). Köszönöm a tanácsokat és felvilágosításokat Geréb Annának, Hussein Evinnek, Karádi Évának és Lenkei Júliának. A tanulmány hosszabb, lábjegyzetekkel ellátott változata a Filmvilág online archívumában (www.filmvilag.hu) lesz olvasható.